

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 92 1971

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala 1972

komedin; romanen vimlar av upptåg (92) som kunde passat i en Holbergpjäs. KP vill därutöver hävda att Bergman tagit intryck också av *essayisten* Holberg, författaren till Moraliska tankar (som ingår i det efterlämnade biblioteket). Hennes tanke att Bergman tilltalats av upplysningens sentenskonst är alltigenom plausibel, men jag kan inte se att hon lyckats binda honom just vid Holberg. »Det absurda», som hon tar upp (88), har en så olika innebörd hos de båda författarna att jämförelsen snarast är ägnad att markera avståndet. Det synes mig vara mest rimligt att säga att det är 1700-talets sentensmanér och antitetiska teknik överhuvud som Bergman älskvärt parodierar genom Carlander. Till sina anfäder räknar denne också Salig Dumbom.

KP skriver med en utmärkt formulering att Bergman för sin andra stora avskedsroman, Herr von Hancken, sökt en »komisk maskering» i Cederborghs tidevarv (76). Hon klargör hur pass nära han i avseende på yttre handling, miljö och berättartechniska grepp håller sig till den skäligen enkle Cederborgh, och hon påpekar att Bror Benjamin Carlanders historia i likhet med Uno von Thrazenbergs kan ses som en skämtsam bildningsroman (77 f.). Synfältet vidgas emellertid mot den svenska romanen under 1800-talets förra hälft. Ungefär vid den tid då prosten Carlander förutsätts nedteckna sina minnen — det sker vid mitten av trettio-talet — utkommer en rad romaner, de flesta numera glömda. De bildar den fond mot vilken Herr von Hancken ställs fram till stilistisk jämförelse; här är Cederborgh sålunda bara en i en grupp författare. Jämförelsen ger vid handen att Bergman ingalunda har skapat en regelrätt pastisch. Han avviker exempelvis ifrån epokens språk i fråga om meningsbyggnaden (97). På samma sätt visar undersökningen av de så kallade schablonorden hur fri han har stått i förhållande till förlagorna. Med schablonord menas sådana lättigenkännliga ord som ack, beskedlig, faslig, gruvlig, söta (om person) etc. (Jag vill här inskjuta ett påpekande om den statistiska metod som KP använt. Den har ingående granskats av hennes egen opponent vid disputationen, fil. lic. Karin Norström, vilken betydande författarinnans akribi.) Schablonordens frekvens visar sig i de allra flesta fall vara *bögre* hos Hjalmar Bergman än hos de med hans fiktive krönikör samtida författarna. Han har systematiskt överdrivit de drag vi uppfatta som tidstypiska. Om man sålunda ett gott stycke är beredd att hålla med fru Petherick om att han gett sin roman en »övertygande tidsförankring» (123), måste man strax erinra sig att därmed inte kan menas historisk autenticitet. Det

är just vad hon har visat. Bergman har varit en suverän manipulatör. Undersökningen av arkaiseringen i hans romaner är en fängslande närstudie i en stor författares arbetsteknik.

Avhandlingens förord meddelar att boken till större delen skrivits i London, där författarinnan undervisar i Scandinavian department vid University College. Det må vara tillåtet att sammanfattande karakterisera hennes prestation med en formel klassisk i engelsk litteratur. Karin Pethericks studie över Hjalmar Bergmans stil präglas i lika mån av »sense and sensibility».

Sven Linnér

Bengt Landgren: *Ensamheten, döden och drömmarna. Studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning*. Studia Litterarum Upsaliensia 7. (Ak. avh. Uppsala). Läromedelsförlagen Stockholm (tr. Lund) 1971.

Forskningen kring Gunnar Ekelöf och hans diktning har sent kommit igång på allvar. Man kan tänka sig flera förklaringar till detta: respekt för de ekelöfska texternas komplexitet, tvekan att försvära sig åt en bestämd tolkning av en diktare stadd i ständig och ofta dramatisk utveckling, ovilja att med sedvanliga biografiska metoder tränga en diktare in på livet som så uppenbart gestaltat ett smärtsamt personligt erfarenhetsstoff. I och med Ekelöfs död våren 1968 förändrades ju dessa förhållanden i väsentliga avseenden och en betydande litteraturhistorisk aktivitet kunde snart förmärkas.

Det första och i sitt slag grundläggande vetenskapliga verket om Ekelöf är Reidar Eknens *Gunnar Ekelöf. En bibliografi* (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis VIII. Bonniers, Stockholm 1970). Huvuddelen av detta förträffliga verk upptas av en kronologisk förteckning över Ekelöfs egna skrifter och hans bidrag till tidningar, tidskrifter etc. En avdelning registrerar »Ekelöf in translation» — inte mindre än nitton olika språk är där representerade! Kapitlet om Ekelöf-litteraturen omfattar drygt 25 sidor och kan i förstone ge intryck av att ekelöfforskningen kommit en god bit på väg, men i själva verket rör det sig till allra största delen om små essäer i tidningar, uppslagsverk, handböcker m. m. Mycket av det förtecknade materialet saknar intresse, men man förstår att bibliografen dragit sig för en utrensning baserad på egen kvalitativ bedömning. Till de tyngst vägande numren i katalogen hör Reidar Eknens egna ekelöfessäer, i synnerhet de som han samlat i volymen *I den havandes liv* (1967). Bibliografin avslutas med en rad olika

register som ytterligare förhöjer verkets praktiska användbarhet.

Man hade kanske väntat att Ekner också skulle bli den som skrev det grundläggande litteraturvetenskapliga verket om Ekelöf — han äger ju inte bara en ingående kännedom om texterna utan stod dessutom skalden personligen nära under flera år. Men han har nu förekommit av en annan forskare, Bengt Landgren, som i maj 1971 försvarade den första doktorsavhandlingen om Ekelöf, en avhandling av den gamla modellen både till kvalitet och kvantitet. Det är inte ofta en litteraturvetenskaplig forskare förunnas arbeta i en så gynnsam situation som Landgrens: att få behandla detta århundrades kanske störste svenske diktare efter det att hans livsverk avslutats och innan någon annan ännu hunnit göra ens en första vetenskaplig kartläggning av hans författarskap och utvecklingsgång. Forskningsmässigt rör sig alltså avhandlingen på jungfrulig mark och har karaktären av en pionjärinsats.

En av förutsättningarna för denna insats är Ekners bibliografi, en annan är det rika handskriftsmaterial som Ekelöf och efter honom hans änka ställt till forskningens förfogande med en snabbhet och förbehållslöshet som är mycket ovanliga. Avhandlingsförfattaren har själv varit behjälplig vid sorterandet och systematiserandet av detta material innan det överfördes till Uppsala universitetsbibliotek, och han har därigenom förskaffat sig en ingående kännedom om det. Det är ett utomordentligt fängslande stoff, som antingen det rör sig om brev, dikt-koncept, filosofiska skisser eller dagboksliknande anteckningar bär sin upphovsmans högst egenartade prägel, det må sedan gälla det oförtröttliga sökandet efter le mot propre eller ett i marginalen glatt grinande djävulsansikte — invektiv och obsceniteter att förtiga. Som framgår av de preliminära undersökningsresultat Landgren publicerade i *Sam-laren* för 1969 under titeln »Jungfrun, döden och drömmarna. En studie i Ekelöfs Diwantrilogi» var hans inriktning ursprungligen rent idéhistorisk, och kontakten med handskriftsmaterialet i förening med rikhaltiga muntliga meddelanden från skaldens änka, Ingrid Ekelöf, gav hans studium en större bredd som kommit avhandlingen till godo.

Avhandlingens titel är Ensamheten, döden och drömmarna. Studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning. När man i likhet med författaren såsom den förste närmar sig ett rikt och betydelsefullt material, är det naturligt att välja ut antingen en begränsad del av stoffet eller en begränsad aspekt på helheten. Landgren har alltså valt det senare: att

studera hela Ekelöfs lyriska författarskap ur en bestämd aspekt. Och det är en aspekt av det slaget att den täcker centrala delar av Ekelöfs författarskap. Ensamheten, döden och drömmarna är motiv som under flera viktiga skeden av hans utveckling som diktare intar en nyckelställning. Detta har uppenbarligen varit till fördel för avhandlingen och bidragit till att göra den angelägen och fängslande. Men en nackdel är också uppenbar. Just genom sin centrala roll i Ekelöfs diktning lockar det behandlade motivkomplexet till försök att mera allsidigt belysa den författare och det livsverk som egentligen skulle bli föremål enbart för en specialundersökning. I spänningen mellan dessa två tendenser — till fyllighet och mångsidighet å ena sidan och å den andra till strikt fasthållande av den angivna aspekten — har avhandlingen tillkommit, och ser man till dess disposition och allmänna uppläggning har den också, det måste tyvärr sägas, blivit lidande på denna dubbelhet och företer brist på balans. Den går in på alltför mycket för att vara en strikt genomförd motivundersökning, men den ger för litet för att fylla kraven på en komplett diktarmonografi. I och för sig är man bara tacksam för allt det intresseväckande stoff som läggs fram, och kritiken är mera estetiskt än vetenskapligt betingad.

Avhandlingen är indelad i åtta kapitel varav de fem första ägnas Ekelöfs författarskap fram till början av 1960-talet och vart och ett av de tre sista ägnas en del i den dikttrilogi som kröner och avslutar Ekelöfs diktarbana. Till sidomfånget utgör de tre sista kapitlen nästan hälften av hela avhandlingens text. Författaren säger sig också ha valt »att förlägga undersökningens tyngdpunkt till Ekelöfs sista diktning, till den idémässigt ytterst givande Diwantrilogin» (s. 136), och tyngdpunkten i denna granskning skall förläggas på samma ställe. Avhandlingens första hälft får långa stycken karaktären av introduktion till Diwandiktningen, och att en sådan introduktion behövs står klart för alla som närmare befattat sig med denna utomordentligt sköna men ofta dunkla diktning.

Kapitel I har titeln Ensamhet och gemenskap och är av renodlat biografisk natur. Med hjälp av tidigare, delvis okänt källmaterial belyses här Ekelöfs barndom och uppväxtförhållanden, hans socialt och ekonomiskt gynnsamma utgångspunkt i det förmögna bankirhemmet i Stockholm och de känslomässigt så karga villkor denna miljö innebar. Avgörande betydelse tillmätts förhållandet till modern — ett förhållande som präglades av sval distans från hennes sida. Landgren ser här den fundamentala psykologiska orsaken till den vuxne man-

nen Ekelöfs känsla av ensamhet och främlingskap i tillvaron, och diktarens egna uttalanden om modern bekräftar att han själv också tolkade sin situation så. Psykologiskt eller psykiatriskt utgör Ekelöf ett skolexempel på det slag av psykiska störningar som utgör en följd av s. k. modersdeprivation. Landgren är försiktig med psykologiskt teoretiserande kring sitt material. Något sådant behövs heller inte, materialet talar sitt eget övertygande språk.

Det är framför allt den lille pojken och tonåringen Gunnar Ekelöf som belyses i det biografiska inledningskapitlet. Ytterligare noter om hans liv fram till omkring 1934 meddelas, men mera sporadiskt, och därefter ingenting.

Andra kapitlets titel, Jaget och helheten, är en turnering av första kapitlets Ensamhet och gemenskap — en turnering som tar fram det mer abstrakta och opersonliga i ensamhetsupplevelser och strävan efter gemenskap. Kapitlet är också av renodlat idéhistorisk art och vill visa vilka religionsfilosofiska och övriga idémässiga mönster som dominerade den unge Ekelöf under åren före debuten. Det är främst tre sfärer som aktualiseras: den indiska religionsfilosofin, som Ekelöf kom i kontakt med under sina sporadiska orientalistiska studier i London och Uppsala; den sufiska mystiken, som han lärde känna framför allt genom Ibn al-Arabis diktverk Tarjuman, som Ekelöf långa tider bar med sig i fickan och läste som sin poetiska bibel; den tredje idésfären är Spinozas filosofi, vars intryck på Ekelöf kan avläsas i den anteckningsbok som bär påskriften »Cahier I 1930». I samtliga dessa tre fall rör det sig om försök från Ekelöfs sida att finna i traditionen givna mönster och lösningar för sina egna personliga problem. Givetvis funnes det också annat att ta fasta på i Ekelöfs litterära och filosofiska orientering under 20-talets sista år, men koncentrationen till de tre angivna områdena förefaller väl motiverad. Den på s. 63 epilogiskt uppdragna parallellen till Schopenhauer känns däremot umbärlig, då författaren inte lyckas etablera något som helst genetiskt samband mellan Schopenhauers filosofi och Ekelöfs idéer.

De närmast följande kapitlen III och IV har inte samma fasta och övertygande komposition som de två första, något som väl delvis hänger samman med att författaren där skjuter de poetiska texterna i förgrunden och av dem leds in på associationer och paralleller som inte alltid följer en rak tankelinje, det ligger i sakens natur. Ämnet för de båda kapitlen är ensamhets- och gemenskapsmotivets utformning i Ekelöfs tidiga diktsamlingar, *Sent på jorden*, *Dedikation* och *Sorgen och stjärnan*. Här till-

kommer också de andra två motiv som framhävs i avhandlingens titel: döden och drömmarna. Vidare ges några utblickar mot annan svensk diktning från omkring 1930, t. ex. Artur Lundkvists och Harry Martinsons variationer på temat den kosmiska modern. En ingående diskussion ägnas också Ekelöfs ställning i förhållande till surrealismen. Framställningen är liksom tidigare sakrik och dikttolkningarna som regel väl underbyggda. Till sådant som mest leder bort från huvudtråden hör enstaka polemiker mot tidigare forskare, som den mot Örjan Lindbergers tolkning av dikten *Contra Prudentium* (s. 123).

I och med kapitel IV har författaren kronologiskt fört sin undersökning fram till omkring 1936, året för samlingen *Sorgen och stjärnan*. Där gör han halt ett ögonblick och deklarerar: »Att i fortsättningen följa motiven ensamhet, död och dröm genom hela Ekelöfs återstående produktion är naturligtvis omöjligt redan av utrymmesskäl. Det skulle också medföra många upprepningar och få karaktären av en mekanisk motivregistrering» (s. 136). Författaren väljer i stället att göra ett språng fram till Diwantrilogin men känner samtidigt ett tvång att åtminstone i grova drag kartlägga den mark han passerar i sitt språng från 1936 till 1965. Denna kartläggning redovisas i kapitel V, som heter *Det levande förflutna*. Det är således Ekelöfs förhållande till historia och tradition som här kommer i förgrunden, bl. a. för att förklara hur det tidiga 30-talets ibland nästan futuristiskt traditionsfientlige Ekelöf i den drygt 30 år senare Diwantrilogin kunde framträda som en lärd kulturhistoriker. Kapitlets viktigaste text utgörs av *En Mölmaelegi*, med rätta uppfattad som en brännpunkt för Ekelöfs spekulationer över det förflutna — sitt eget, sin släkts och sin kulturkrets.

I de tre sista kapitlen återupptas den kronologiska tråden, och Diwantrilogins olika delar behandlas i var sitt kapitel i den ordning de tillkom: *Diwan över Furstén av Emgion* 1965; *Sagan om Fatumeh* 1966; och *Vägvisare till underjorden* 1967. Till allra största delen upptas dessa kapitel av religions- och idéhistoriska kommentarer, och i centrum står jungfrugestalten, välbekant från Ekelöfs tidigare diktning men nu utformad med djupare inlevelse och på grundval av fördjupade kunskaper. Det är genomgående motiven och idéerna som intresserar Landgren, de enskilda dikterna får som regel tjäna som exempel och belägg snarare än som avgränsade estetiska undersökningsobjekt. Undantag utgör de utförliga analyserna i sista kapitlet av Novisen i Spalato och Djävulspredikan.

Som redan framhåvts är avhandlingens framställning sakrik, full av litteratur- och idéhistoriska komparationer. I de tre sista kapitlen ger författaren sina lärda lustar fria tyglar och för läsaren in i en sällsam värld av gnostisk och hermetisk spekulaton. Men huvudmotivet — ensamheten och gemenskapen, eller jaget och helheten — lämnas aldrig helt ur sikte. Avhandlingstitelns andra led, döden, är också ständigt närvarande, explicit eller implicit. Det tredje ledet, drömmarna, kommer däremot ofta bort i hanteringen. Helt naturligt får det störst plats i surrealistavsnittet i avhandlingens tidigare del. I de sammanfattande slutorden (s. 313 ff) saknas det symptomatiskt nog helt och hållet.

Allmänt om avhandlingens stil kan sägas att den är både vårdad och klar men författaren visar en tendens att välja väl abstrakta vändningar. De i sig abstrakta tankegångarna blir därigenom ofta mer svårgripbara än som skulle behövas. Men det är en mindre anmärkning mot en som helhet sober och i god mening akademisk framställning.

*

De biografiska partierna i avhandlingen hör till det man omedelbart upplever som värdefullt. Här får vi för första gången en övertygande förklaring till många av de särdrag och lidelsefulla engagemang som präglar Ekelöfs diktarpersonlighet. Landgren har otvivelaktigt rätt när han tillmäter barndomen en så avgörande betydelse, och de rättegångsprotokoll han sökt upp från skilsmässoprocessen mellan makarna Ekelöf vid 1910-talets mitt, dokumenterar klart en tragisk och neuroskapande uppväxtmiljö.

En av Landgrens teser är att det av såväl personligt biografiska som idémässiga faktorer betingade grundmönstret i Ekelöfs diktning var fullt utbildat redan vid tiden för hans debut och att inga senare upplevelser i väsentliga stycken förändrat detta mönster. Om problemkomplexet ensamhet-gemenskap slås det fast att »det mycket tidigt får fasta konturer — man kan i hans senare författarskap iaktta variationer och accentförskjutningar inom detta problemkomplex, men inte några avgörande förändringar. Ur det perspektiv som här anlagts blir därför senare upplevelser — som naturligtvis kan ha haft stor betydelse för dikta-rens personligen — irrelevanta.» (S. 30.) Man kan förstå om Landgren av diskretionsskäl dragit sig för att behandla vissa sidor av Ekelöfs senare liv — hans taktfullhet i umgänget med det biografiska materialet är genomgående berömvärd. Men är det verkligen rimligt att

Ekelöfs personliga erfarenheter från den olyckliga Irmaepisoden 1934 till Diwandiktningens upprinnelse 1965 skulle sakna betydelse för såväl skapandet som förståelsen av dessa sena diktsamlingar? Att en ung man på 26 eller 27 år lever i ett tillstånd av psykisk högsänning på gränsen till desperation och självmord och utformar en poetisk filosofi som ett medel att bemästra sin situation, det är en sak. Men det synes vara en helt annan sak när en 60 års man, allmänt erkänd som en av sin samtids största diktare, i ett tillstånd av yttersta självuppgivelse grips av en inspirationsvåg utan motstycke och på nytt gestaltar sin ungdoms smärtsamma problematik i ett språk som står mystikens nära. Detta är mer än en variation på ett givet tema. Nog måste väl Ekelöfs senare livsöde ha något att betyda här! I synnerhet tiden närmast före Diwandiktningens utbrott vore förtjänt av en närmare undersökning; en av de viktiga tilldragelserna under den tiden var moderns död och den därpå följande arvstvisten. Den aktualiserade många gamla konflikter och rev upp sår i skaldens redan tidigare illa tilltygade själsliv. Genom de många sprickorna i den rustning som den åldrande Ekelöf mötte livet med strömmade det ut hat och aggressioner men också en trevande ömhet, och sprickorna gjorde honom sårbar och mottaglig för visioner och intuitioner om vars ursprung det är svårt att uttala sig. Den Ekelöf som på våren 1965 for till Istanbul var redan driven ut mot gränserna för mänsklig existens. Det är något man måste hålla i minnet om man skall förstå vad som sedan hände där.

En punkt i Ekelöfs tidigare utveckling som vore förtjänt av en närmare diskussion är hans förhållande till psykoanalysen. På sidan 83 i avhandlingen uppges att Ekelöf våren 1931 genomgick en psykoanalytisk behandling i Uppsala, och detta faktum ger författaren anledning att dra åtskilliga paralleller mellan Freuds verk och Ekelöfs dikter. Mera väsentligt än dessa komparationer vore kanske ett försök att belysa den analytiska behandlingens betydelse. Namnet på den person som utförde behandlingen har offentliggjorts av Bernt Olsson i *Svensk Litteraturtidskrift* 1970 i en uppsats som hänvisas till i avhandlingen (s. 324, not 38). Han heter Nils Nielsen, är ett år äldre än Ekelöf och har vid sidan av en omfattande praktik givit ut en rad populära skrifter i psykologiska frågor. På förfrågan av recensenten har han meddelat att han mycket väl minns sina seancer med Ekelöf — han upprätthöll f.ö. kontakten med sin patient långt fram i livet. Den analytiska behandlingen slutfördes aldrig

på grund av Ekelöfs ekonomiska debacle 1931 — dr Nielsen berättar om hur hans patient i början anlände från Stockholm till Uppsala i en elegant sportbil som en ung man av värld, men hur hela elegansen hastigt försvann; detta meddelat som en pittoresk detalj i förbigående.

Att lita till dr Niensens minne vore kanske förhastat när det gäller behandlingens innehåll, och för övrigt lägger självfallet hans tystnadsplikt hinder i vägen för utnyttjandet av en sådan källa. Men med hjälp av hans tryckta skrifter kan man bilda sig en uppfattning om hans inriktning som analytiker. Den lilla boken *Psykoanalys till busbehov* är visserligen så sen som 1954, men författaren uppger sig inte ha ändrat sin psykiatriska grundsyn sedan ungdomen. Som god om också inte ortodox freudian fäster han i denna bok stort avseende vid den tidiga barnålderns upplevelser, främst förhållandet till modern. Han uppehåller sig vid de olyckliga psykiska följderna för barn som berövats närhet och värme från moderns sida. Nielsen hävdar att sådana personer som vuxna ofta får svårt att etablera positiva känslomässiga relationer till andra människor, att de har en benägenhet att bli alkoholister och storökare och att de gärna söker sig till moderliga kvinnor. Det sista var ännu inte aktuellt på den tiden Ekelöf genomgick sin psykoanalys, men det andra, liksom sexuella problem som inte skall beröras här, stämmer väl. Det förefaller m. a. o. som om Ekelöf genom sin analytiska behandling bibringades uppfattningen att roten till hans olyckor var att söka i förhållandet till modern och som om hans rabiata modershat om inte grundlades så åtminstone fick sin teoretiska motivering här. En sådan personligt genomlevd tolkning i freudianska termer av förhållandet till modern skulle kunna förklara viktiga sidor av de madonne- och magnamatergestalter som går igen i Ekelöfs diktning och som får sin mest storslagna utformning i Diwantrilogin. Tilläggas kan också att den oförlösta hätskhet och bitterhet mot modern som präglar så många av Ekelöfs uttalanden om henne kan sägas vara typiska för en ofullgånge analytisk behandling, en som hunnit gräva upp de fundamentala konflikterna i personligheten men inte fått tid och tillfälle att hjälpa patienten bemästra dem.

*

Om man skulle utpeka någon speciell litteraturvetenskaplig metod som den dominerande i avhandlingen, vore det den komparativa. Landgren rör sig obesvärat över ett vidsträckt fält av skönlitterära, filosofiska och religionshistoriska komparationer och visar genomgående

sinne för vad som är relevant och belysande. Men man efterlyser vissa distinktioner i hans komparativa arbetsmetod, inte för den metodiska renlighetens skull utan för de praktiska konsekvensernas.

En elementär distinktion gäller de fall där jämförelsen inkluderar ett antagande om påverkan och de fall där jämförelsen inte avser ett genetiskt samband utan bara vill belysa eller förtydliga en text, visa dess tillhörighet till en viss idé- eller stiltradition. Några exempel ur kapitel VII, det som handlar om *Sagan om Fatumeb*, skall belysa det sagda.

Av det komparativa stoff som införes i detta kapitel har åtskilligt karaktären av källmaterial för Ekelöf, i varje fall rör det sig om sådant han bevisligen kände till och hade aktuellt: t. ex. Höga visan, Ibn al-Arabi, Robert Desnos och Stagnelius. Referensen till Liddell & Scotts grekisk-engelska lexikon (s. 258) kompletteras i noten (s. 344, not 70) med uppgiften att boken ingick i Ekelöfs bibliotek; den kan alltså mycket väl ha utgjort hans källa i det aktuella hänseendet. Jämförelsen med Keats Ode on a Grecian urn (s. 259) har däremot tydligt funktionen av en belysande parallell och kontrast utan genetiskt samband med den aktuella ekelöftexten. Men man undrar hur det förhåller sig med t. ex. Massignons uppsats *Der gnostische Kult der Fatima im schiitischen Islam* (s. 235 ff, noter s. 342 f.). Den trycktes visserligen redan 1938 men ingick veterligt inte i Ekelöfs bibliotek, och den publicerades f. ö. i *Eranos-Jahrbuch*, ett jungianskt organ som den kvalificerade Junghataren Ekelöf knappast kan ha sympatiserat med. Man undrar också hur det är med MacCullochs och Alexanders artiklar i *Encyclopedia of Religion and Ethics* (s. 343, not 43, 45). Har Ekelöf känt till dem? Avhandlingen ger inte besked på dessa och flera analoga punkter i kringliggande kapitel, och denna brist är inte bara en metodisk ordningsfråga utan gäller ytterst bärkraften i det religionshistoriska fundament som avhandlingen försöker bygga upp för Diwantrilogin. Man grips ibland av misstanken att Landgren tillskriver Ekelöf en alltför stor och systematisk lärdom.

En annan mera subtil metodisk distinktion gäller de olika funktionerna hos de texter och källor som används i komparativt syfte — nu genomgående stoff som varit bekant för Ekelöf och på ett eller annat sätt påverkat hans diktning. Först ett exempel från avhandlingens tidigare del, dikten *Blommorna sover i Sent på jorden* (s. 66 ff). Dikten utmärks ju av ett slags natur- och tingbesjälning som avhandlingsförfattarens dels härleder ur de filosofiska

läror som Ekelöf tillgodogjort sig och redovisat i Cahier I, dels belyser med litterära texter som Ekelöf själv dragit fram i en kommentar till dikten. Det framgår klart att Landgren anser att de orientaliskt mystiska och spinozistiska idéerna var de som i första hand bestämde den poetiska utformningen av Ekelöfs livskänsla, medan texterna Strindbergs *Ensam* och Lagerkvists *Gäst hos verkligheten* mer har karaktären av paralleller, eller valfrändskaper för att använda en ekelöfsk term. Han talar själv i sin kommentar om »reminiscenser från Gäst hos verkligheten» (avh. s. 67). Jag har med detta exempel velat visa på den viktiga skillnaden mellan det slaget av lektyr som verkat formande och bestämmande på Ekelöfs diktning, och det slaget som enbart tillfört hans texter sakuppgifter, belysande detaljer eller — om likheterna gäller texterna som helheter — som inneburit ett igenkännande och en bekräftelse på den egna gestaltningens validitet. Det är alltså frågan om en gradering av det komparativa materialet efter författarpsykologiska principer. Somlig lektyr går på djupet hos en författare och påverkar hans sätt att uppleva världen, modifierar hans perceptionsberedskap som psykologerna skulle uttrycka saken. Annan lektyr stannar på ett ytligare plan och kan göra sin påverkan gällande först när diktverkets emotionella grundstruktur redan är fastlagd.

Denna distinktion har utförligt diskuterats här därför att den förefaller viktig för uppfattningen av Diwandiktningens tillkomst och utformning. När Ekelöf natten mellan den 28 och 29 mars 1965 drabbades av sitt livs mäktigaste inspirationsväg och nästan som på diktamen skrev 17 dikter i ett enda svep, då var det de djupa och bestående intrycken i hans tidigare läsning som för honom själv omedvetet bidrog till dikternas utformning. Sedan den första inspirationsvägen sköljt förbi inträdde ett något lugnare tempo i hans diktande som gav tid för fördjupade historiska studier vilka satt sina tydliga spår i texterna. Man efterlyser en klarare åtskillnad mellan dessa två typer av källor till Diwandiktningen, de har en tendens att glida ihop i avhandlingen. En utförligare exemplifiering är utesluten här, låt mig bara peka på den ortodoxa ikonografin och Ibn al-Arabi som källor av det djupa slaget, och Leonardo da Vinci och Corpus Hermeticum (s. 269 f) som mera sekundärt och ytligt stoff — vi kan datera de två sistnämnda influenserna så sent som sommaren 1967, dvs. kort före avslutandet av trilogins sista del.

Vad beträffar det komparativa stoff som presenteras i avhandlingen kan allmänt sägas att det är omfattande och väl valt och att det

vittnar om en imponerande lärdom hos avhandlingsförfattaren. Icke desto mindre finner man flera luckor, mer eller mindre allvarliga. Till de mindre allvarliga hör förbiseenden av mer perifera uppslag i handskriftsmaterialet, t. ex. den lapp bland koncepten till *Sagan om Fatumeh*, daterad den 6 juni 1966, som rymmer följande fragment:

Sonja med den gula lappen
jag har träffat dig sex tusen gånger
Hur är det möjligt?
Jag är sextio år
och sextio år måste väl
betyda sex tusen dagar eller nätter
[. . .]

I det litterära associationsfält som för Ekelöf omgav hans egen madonna-skökogestalt ingick tydligen bl. a. också den ädla skökan i *Brott och straff*, vilket är nog så intressant med tanke på de övriga förbindelselinjerna till ryskt fromhetsliv som gick via Ekelöfs intresse för ikoner.

Dostojevski hör till periferin av Diwandiktningens litterära associationsfält. Mer besvärande är frånvaron av en diktare som var högaktuell för Ekelöf under åren 1965 och 1966: Nelly Sachs, vars namn över huvud taget inte nämns i avhandlingen. Deras bekantskap går tillbaka till slutet av 50-talet, och 1965 hade den djupnat till varm vänskap. I ett litet brev daterat den 12 februari 1965 skriver hon: »Lieber Gunnar, ich will Dir nur sagen wie glücklich ich bin dass Du Dich der Glühende Rätsel angenommen hast. [. . .]» Ekelöf hade alltså halvannan månad innan han anträdde resan till Istanbul åtagit sig att översätta Nelly Sachs diktsvit *Glühende Rätsel*. Arbetet avslutades hösten 1966, då översättningen utkom av trycket. Som de bevarade översättningsmanuskripten visar arbetade Ekelöf med stor omsorg och med en lång rad olika versioner precis på samma sätt som med sina egna originaldikter. Och detta arbete omfattar just perioden från Diwandiktningens konception t. o. m. färdigställandet av *Sagan om Fatumeh*. Under denna tid översatte Nelly Sachs i sin tur de 29 första dikterna i Diwan till tyska — hon översände dem med ett följebrev daterat december 1965. Dessa hennes översättningar är, såvitt en svensk nu kan bedöma, en alldeles utomordentlig prestation som inte står originalen långt efter i elementär enkelhet och poetisk kraft.

Det var alltså ett synnerligen fruktbart samarbete och samspel mellan Nelly Sachs och Gunnar Ekelöf under åren 1965–66. Konfrontationen mellan hädaren och hataren Ekelöf och den blida, kärleksfulla Nelly Sachs ger en viktig sida av Diwantrilogins andliga klimat. Samar-

betet dem emellan ledde också in Ekelöf på studier i mystisk och kabbalistisk litteratur som kommit trilogin tillgodo — kanske delvis på andra vägar än dem avhandlingsförfattarens redovisat. Ett jämförande studium av *Sagan om Fatumeh* och *Glühende Rätsel* vore en tack-sam uppgift: båda böckerna börjar ju t. ex. med att diktaren möter sin egen skugga.

Vissa luckor i det komparativa materialet frapperar i den långa analys av dikten Djävulspredikan som avslutar Landgrens undersökning. Huvuddelen av denna analys ägnas åt jungfrumotivet, som innefattar Ekelöfs lära om bristen, saknaden och avståndet som positiva, skapande element. Men det finns ett annat motiv i dikten som balanserar och ger relief åt det första, nämligen det som sammanfattas i orden Helvete, Skärseld och Himmel. I detta motiv kan man urskilja tre komponenter. Först refererar det till den vedertagna kristna världs-uppfattningen i allmänhet, som Ekelöf ju alltid var hatiskt inställd till — längre fram i dikten polemiserar han aggressivt mot läran om jungfrusonens Kristus: »Du som tillber sonen/tänk dig för! Hans självmord frälste hans mor till martyrium».

Mera specifikt torde himmel-helvetesmotivet referera till Dantes världs-uppfattning i *Divina Commedia*, vilket knappast är långsökt i en bok som heter *Vägvisare till underjorden*. Som påpekas i annat sammanhang i avhandlingen (s. 291) innehåller en av de tidigare dikterna i *Vägvisare* en direkt, polemisk allusion på Dantes helvetesskildring. Slutligen förefaller det som om Dante aktualiserats för Ekelöf av en bestämd bok, Olof Lagercrantz *Från helvetet till paradiset*. Lagercrantz var mycket nära vän till Ekelöf under de sista åren, och hans Dantebok, som utkom 1964, har Ekelöf rimligtvis läst. Det finns flera ting i Djävuls-predikan som tyder på det. Först och främst raderna

Samtida i detta livet är Helvete, Skärseld och Himmel

Alla tre finns mitt ibland oss, i nuet, i livet.

Detta är ju en av kardinalpunkterna hos Lagercrantz. På sidan 95 i sin bok, t. ex., formulerar han denna uppfattning klart och tydligt: »Helvetet är oss främmande och fientligt som straffanstalt men välbekant som tillstånd. [...] Med skärselden förhåller det sig på samma sätt.» Ytterligare argument för ett samband mellan Lagercrantz och Djävulspredikan utgör dikten ord om honom som har »ett ögonblick som liknar en flamma». De kan sättas i samband med Lagercrantz utläggning av Odyss-

seusgestalten i Dantes underjord. Odysseus, som ju är en av huvudpersonerna i *Vägvisare till underjorden*, uppträder som bekant i Inferno kringsvept av en flamma, och om detta skriver Lagercrantz: »Den driver honom framåt, lämnar honom aldrig ro, bränner dag och natt hans själ. Lågan är den strävande och sökande människans eget väsen, en förbannelse som följer henne livet ut och som samtidigt är en väl-signelse.» (S. 73.)

Det är inte för den komparativa fullständighetens skull som Dante är viktig och måste efterlysas i detta sammanhang utan därför att han som representant för den traditionella kristna världsbilden behövs i tolkningen av Djävulspredikan som komplement och kontrast till det andra motivet: Jungfrun, bristen, saknaden etc. Den världsbild som Dante får stå för uppfattades tydligtvis av Ekelöf som en statisk, sluten värld, uppbyggd på den obehagliga dualismen mellan gott och ont, frälsning och förtappelse, liv och död — en dualism som han ju alltid underkände:

Ni är rädda för döden, och ni har orsak om ni tror på en Skärseld som en Befrielse från ett Helvete med det Absoluta som Himmel

Det är i kontrast mot detta fixa, fullbordade och omänskliga system som Ekelöf spelar ut sin lära om all kärleks, all konst och all kunskaps ofullkomlighet; det är mot detta dogmatiska system han ställer sin intuition om det fragmentariskas överlägsenhet, den stympade torson, ruinen, »mellanrummet mellan orden». Som man kunde vänta sig av Ekelöfs i klassisk retorik skolade Djävulspredikant förkunnar han inte bara sin egen lära, han vederlägger också motståndarens. Av denna retoriska kontrast, som utgör grundmönstret i Djävulspredikan, har avhandlingsförfattaren bara fått med det ena ledet.

*

Det är alltså de komparativa aspekterna som dominerar Landgrens avhandling, ofta understödda av biografiska bakgrundsteckningar. Även om listan på luckor i det presenterade materialet skulle kunna utökas, framstår likväl avhandlingen som utomordenligt rik på såväl stoff som idéer, synpunkter och kombinationer. Det får därför inte uppfattas som negativ kritik om två helt andra aspekter på de behandlade texterna efterlyses: den religionspsykologiska och den stilanalytiska. Med undersökningsmetoder hämtade från dessa discipliner skulle författaren kunnat tränga ännu djupare in i sitt ämne och kanske tvingats revidera

sin uppfattning på vissa punkter. Vad gäller stilanalysens möjligheter prövas dessa på Diwandiktningen på annat håll i denna årsskrift.

Till sist kvarstår efter studiet av Bengt Landgrens avhandling känslan av respekt för en allvarligt syftande och högt kompetent forskare som visserligen inte förnyat sin vetenskaps arbetsmetoder men väl tillvaratagit det bästa i en gammal litteraturhistorisk tradition och tillämpat det på nytt och väsentligt stoff. Han har därigenom lagt en fast grund till all vidare vetenskaplig utforskning av Gunnar Ekelöfs författarskap samtidigt som han berikat denna forskning med en rad definitiva och betydelsefulla resultat.

Staffan Bergsten

Ishrat Lindblad: *Creative Evolution and Shaw's Dramatic Art with Special Reference to MAN AND SUPERMAN and BACK TO METHUS-ELAH*. Uppsala University 1971.

Ishrat Lindblad's doctoral dissertation *Creative Evolution and Shaw's Dramatic Art* is the second thesis to be written on a literary theme in the English Department of Uppsala University for the new-style doctorate. The dissertation was publicly examined on April 23rd, 1971. The present writer acted as faculty opponent.

As may be inferred from its title, the subject of the thesis is Shaw's evolutionary theory and its importance for his practice as a playwright. The book is divided into two parts, Part One: "Shavian Background" (pp. 1-36) and Part Two: "Creative Evolution" (pp. 37-119). The first chapter gives some glimpses of the childhood influences on Shaw, and touches on his early admiration for Ibsen and his equally early interest in socialism—his first plays are mainly concerned with social evils such as prostitution and exploitation of the poor. An attempt is also made to draw a line of division between the rather arrogant public image of G. B. S., a legendary fiction created by himself, and the real George Bernard Shaw, a shy, reserved person.

The second chapter discusses Shaw's contributions to dramatic theory. If John Gassner, one of Shaw's critics, is right, it was Shaw himself who contributed the concept "drama of ideas" to dramatic theory (p. 11). Shaw also pointed out that in *A Doll's House*¹ discussion is "one of the innovations of the drama of ideas" (p. 11). Shaw himself made use of discussion in a somewhat similar way for example in *Getting Married*, yet "it is hardly fair to the complexity of Shaw's plays", Mrs Lindblad states, "to describe

them as discussion dramas where nothing happens" (p. 12). Since Shaw did actually to some extent experiment in *Man and Superman* and *Back to Meibuselab*—the two plays singled out for special treatment in the thesis—an analysis of the dramatic structure of these plays would have given added interest to the thesis. Can Act III of *Man and Superman* really be removed with impunity? What dramatic purpose, if any, have the prefaces? And since there are "discrepancies between Shaw's theory and his practice as a dramatist" (p. 12), what can be said in this respect about the two plays? These are some of the questions one would have liked to have an answer to.

Mrs Lindblad discusses two other important aspects of Shaw's drama, "the objective presentation of both points of view" (p. 13), that is Shaw's refusal to take sides with his characters, which has undoubtedly given rise to widely different interpretations of them, and "the conflict of ideals" which arises when an unconventional protagonist rebels against accepted ideals cherished not only by other characters in the play but also by the audience. Ideas about socialism, religion or evolution are brought in "to make a direct onslaught on Victorian ideals, particularly those of family life and sexual morality" (p. 15). Is this perhaps why the Violet-Hector Malone subplot is so conventionally drawn in *Man and Superman*?

Ishrat Lindblad shares the opinion of other critics (e.g. Eric Bentley, Martin Meisel, David Mayer) that the technique of Shaw's plays owes much to traditional forms such as "melodrama, pantomime, and comedy of manners" (p. 18). In fact, in stressing these aspects of Shavian drama the author sometimes—quite unintentionally I am sure—gives the reader the impression that Shaw took more than he gave. Greater stress on the struggle he put up against the decadence of the late nineteenth-century theatre in London would have eliminated this effect.

Chapter III presents a balanced summary of critical opinions on Shaw. Strangely enough, there is so far no "final analysis of the nature of his achievement as a playwright" (p. 23). Ishrat Lindblad sets out to prove that Shaw's belief in creative evolution—a theory not fully explored by any of his former critics—gives his plays an underlying unity. (Since Brecht was one of the very first to point out—in a brief article in 1926—that a theory of evolu-

¹ The correct title in English, not *The Doll's House* as given by I. Lindblad.